

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ ХӘМ ОНЫҢ ЖЫРАҰЛАР РЕПЕРТУАРЫНДАҒЫ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Зарипова Зулфия Сарсенбаевна – филология илимлери бойынша философия докторы

zzulfiya787@gmail.com

Өзбекстан Мәмлекетлик көркем-өнер хәм мәданият институты Нөкис филиалы

ЭПОС "СОРОК ДЕВУШЕК" И ЕГО ОСОБЕННОСТЬ В РЕПЕРТУАРЕ ЖИРАВОВ

Зарипова Зулфия Сарсенбаевна – доктор философии по филологическим наукам

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE EPIC "QIRIQ QIZ" AND ITS UNIQUE FEATURES IN THE REPERTAURES OF JRAVS

Zaripova Zulfiya Sarsenbaevna – Doctor of Philosophy in Philology

Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таянч сўзлар: эпос, жасурлик, фольклор, жиров, репертуар, ижро, хулоса.

Резюме. Мақолада Қорақалпоқ халқининг оғзаки ижодидан жой олган «Қирқ қыз» достони ҳақида сўз боради. Достоннинг ёзиб олиниши, пайдо бўлган даврлари, ижрочилари, композицион таркиби ва бу буйича ишланган илмий-амалий ишлар келтирилган.

Ключевые слова: эпос, мужество, фольклор, жырау, репертуар, исполнение, заключение.

Резюме. В статье рассказывается об эпосе «Сорок девушек» вошедшем в устное творчество каракалпакского народа. Приводятся сведения о записи дастана, периодах его возникновения, исполнителях, композиционном составе и научно-практических работах, выполненных по этому вопросу.

Key words: epic, courage, folklore, jirov, repertoire, performance, conclusion.

Summary. The article discusses the epic poem "Qiriq qiz" which is part of the oral tradition of the Karakalpak people. The recording of the dastan, its periods of origin, performers, compositional structure, and scientific and practical works on this topic are presented.

Кирисиў. Қарақалпақ халқы хаял-қызлардың ерлик ислерин сөз етиўши ири эпикалық дәрәтпелерге оғада бай. Солардың бири «Қырық қыз» дәстаны болып, тарийхый ўақыялардың негизинде пайда болған. Дәстан бир неше дәўир ўақыяларын өз ишине қамтый отырып, онда халықтың әзелден хаял-қызларын ер-батырлардан кем көрмегенлиги идеясы көзге тасланады. Сонлықтан тамырында массагетлердің қаны бар хаял-қызларын бас қахарман дәрежесине көтерип, олардың батырлығын, жаўынгерлигин жүзеге шығарыўда оларды амазонкашылық хәрәкетлер менен безейди. Дәстан бойынша бир қанша жергиликли хәм шет ел алымларының баҳалы мийнетлери, пикирлери бар болып, сондай-ақ либретто, пьесалар, киносценарийлер, киноповестлер жазылыўы бул дәрәтпениң оғада қунлылығынан дәрәк береді.

Әдебиятлар анализи. Мақалада Л.С.Толстованың Кубла Арал бойы халықларының тарийхына байланыслы изертлеўлери [2], Қ.Мақсетовтың «Қырық қыз» дәстаны бойынша көлемли мийнетлери үйренилип [3], пикир жүритилген. Буннан тысқары, дәстан бойынша халықаралық илимий-теориялық конференция материалларына тийкарланған [1].

Нәтийжелер хәм пикирлер. «Қырық қыз» дәстанындағы топонимлердің Қарақалпақстан аймағында ушырасыўы, қарақалпақ халқының тарийхы менен тығыз байланыслылығын дәлиллейди. Айырым тарийхшы хәм этнограф алымларымыз дәстанды Кердер мәданияты менен байланыстырып, кердерлердің материаллық хәм руўхый мәданиятының қарақалпақлардың бабалары дәрәткен мийрас екенлигин анықлаў барысында, тарийхый фольклор хәм дәстанларды да қосымша дәрәк сыпатында пайдаланыў тийкарында қарақалпақ мәданиятының қәлиплесиўин анықлаў, оның жер жүзи мәданиятындағы орнын белгилеў хәзирги мәдений идеологиямыздағы әҳмийетли мәселелердің бири екенлигин атап өтеди.

«Қырық қыз» дәстанының сюжетиндеги бабаларымыздың Кубла Аралдың атаўларына «Саркоп қала» қорғанын қурғаны, сол жерде қызлар әскерий машқылар менен шугылланыўы ерте дәўирдеги амазонкашылық хәрәкетлерди еслетеди. Буннан басқа Қорғанша, Хайўан қала, Қыран таў, Сатемир қала, Көк қала, Дары қала, Күйик қала, Ақ қала сыяқлы қалалар қарақалпақ халық дәстанларынан орын алып, географиялық жайласыў орны бойынша Әмиўдәрьяның оң тәрәпиндеги Кердери ўәлаятының естелик-мийрас орынлары саналады [1:70]. Түркий халықларының хаял-қызларының ерликлери ҳаққында алымларымыздың изертлеўлеринде бир қанша мағлыўматлар анықланған. Мәселен, Хорезмшахлар анасы Туркан хатунның 1204-жылы Хорезмге гәўирлердің топылысына жетпис мың әскерге басшылық етип [2:71] елин қорғаўын атап өтсек арзыйды. Түрк алымы Бахриё Учоқтың «Мусылман мәмлекетлеринде хәкимран хаяллар» атлы мийнетинде бир неше дәўирлерде елине хәкимранлық еткен хаяллар ҳаққында мағлыўматлар берилген. Бул дәўирлерде Кубла Арал бойындағы түрк улысының бири Кердери ўәлаятында хаял-қызлар топылыс пайытларында ерлер менен тең басқыншыларға қарсы гүрескен. Кердер мәданиятын изертлеў барысында археолог алымлар керамикалық тулғада, бадия табақта, аксессуарлық сандықларда хаял-қызлардың өмири, гөззаллығы, оларға болған хұрмет-иззет дәрежеси өз көринисин тапқан. Гүлайым батыр деп табылған қара реңли керамикалық тулғада жаўынгер қыздың образы шеберлик пенен сүўретленген.

Алымлар арасында «Қырық қыз» дәстанының пайда болыў дәўири, оның дәрәтлесиўи бойынша тартыслы пикирлер бар. Дәстанның ең дәслепки атқарыўшысы Жийен Тағай улы екенлиги анықланып, Гүлайым образы жыраўдың атақлы «Посқан ел» поэмасында сөз етилген жетим қыз

Минайым емеспе екен дегенде пикирлер ушырасады. Бизиң пикиримизше, егер Минайым биз сөз етип отырған Гүлайым образы деп табылған жағдайда дәстанның қахарманлығы бир шетте қалып, ол драмалық образ қатарында болған болар еди. Сол тийкарында дәстанның мазмуны түп-тийкарынан өзгеше болған болар еди. Деген менен «Қырық қыз» дәстанының халық арасында тараған эпсаналарының биринде, ата-бабаларымыздың Едил-Жайық бойынан Түркстанға көшіуі дәуірінде Мирен деген жарлы адамның Арал теңизинің жағалауына қоныс басқаны хәм Гөне Ургениш қаласында жасаушы қызға үйленгенлиги, оның хаялы қыз туып бергенлиги хакқындағы мағлыұматларда, қыздың атын Төренияз деген адам «Бул жерге келгенинде хеш нәрсең жоқ еди, балықшылықтың арқасында өмириң гүлленди. Қызыңның атын Гүлайым кой» [3:118-119] деп ақыл айтыуы себепли қарақалпақтың батыр қызының дүньяға келиуі айтылған. Ол қыздың жаслайынан қатарларына қарағанда зейни өткір болыуы қалмақ ханнының нәзерине түсиуіне себепши болғанлығы хәм ханды сөзден жеңип оған хаял болыудан қутылыуы «Қырық қыз» дәстанының Қыяс жырау вариантында Суртайшаның жаушыларына айтқан жумбақы жууабын еслетеди. Гүлайым хакқында ертеkte Гүлайымның қырық қызы менен Қырық қала тәрепке көшип кетиуінің себеплери халық арасындағы ауызы бос адамлардың себепши болғанлығы айтылған. Гүлайымның аты туұралы дәреклерде оның дайысының атлары ишинде ең тыршанқысын сайлап алғаны, оның бир жылдан қулынлауы, қулынның қолтығының астында ушқыр тулпар атларға мегзес тесик болыуы қахарманлық дәстанларда батырлардың ат сайлау мотивин еслетеди.

Дәстан бойынша халық арасынан жазып алынған хәм алымлар тәрепинен билдирилген илимий шешимлерге тийкарлана отырып, биз мынадай жуұмаққа келемиз:

1. «Қырық қыз» дәстанының тийкарғы мазмуны тарийхый ўақыялардың жемиси сыпатында ата-бабаларымыздың санасында ұзақ дәуірлер дауамында қәлиплесип, жетилисип келген;

2. Хәр қыйлы жәмийетлик дәуірлер тәсиринде хәм дәрәтпени атқарыушы сөз шеберлериниң импровизаторлық шеберликлери нәтийжесинде өз алдына айтылып жүрген ертеклер, эпсаналар биригип, айырым жағдайларда өзгерип, ямаса айырым бөлеклери түсип қалып дәстан пайда болған дәуирге жетип келген.

3. XVIII-әсирге келип жазба әдебияттың сағасында турған атақлы Жийен жырау тәрепинен өз көркемлигин тапқан. Оның жыраушылық шеберлиги, сөзге шешенлиги, халық арасында ауыздан-ауызға, атадан-балаға өтип қиятырған халық жүрегінде қалған тарийхый ўақыялар, тарийхый қахарманлар хакқындағы эпсаналарға жан ендирип дәстан формасына айландырыуы қарақалпақ халқының сарқылмас руўхый байлығының пайда болыуына алып келди. Демек, «Қырық қыз» дәстанының бүгинги күнге жетип келиуінің тийкаршысы Жийен Тағай улы болып табылады.

Оннан соңғы дәуірде Шаңқот, Қабыл, Қазақбай, Жийемурат, Әбдирасұл (кәл бала) жыраулар

репертуарынан орын алғаны менен олардың атқарыуында бул дәстан жазып алынбаған. Егер бул аты аталған жыраулардың атқарыуындағы «Қырық қыз» дәстанын өз ўақытында жазып алынғанында дәстанның еле де көп қырлары ашылған болар еди. Себеби, хәр бир атқарыушы өз сөз шеберлигине, атқарыу өзгешеликлерине ийе екенлиги бәршеге мәлим. Буның гүўасы ретинде дәстанның жазып алынған еки вариантының тийкарғы мазмун сақланған халда, айырым өзгешеликлердің бар екенлигин билемиз. XX әсирге келип Қурбанбай Тәжибаев хәм Қыяс Қайратдиновлардың жыраушылық шеберлиги нәтийжесинде дәстан өзиниң гүллениу шыңына жетти хәм тек қарақалпақ халқының ғана емес, дүнья жүзи халықларында үлкен қызығушылық оятты.

Дәстан бойынша жергиликли алымлар менен бир қатарда бир қанша шет ел алымлары да дәстан бойынша өзлериниң бахалы пикирлерин билдирген. Олардан: П.П.Иванов, С.П.Толстов, Т.А.Жданко, С.Камалов, әдебиятшылардан Л.Климович, Н.Дәўқараев, О.Кожуров, И.Сагитов хәм Қ.Максетов, Қ.Байниязов, С.Бахадырова, К.Алламбергеновлар дәстан бойынша өзлериниң илимий болжауларын билдирген хәм бул болжаулар дәстанның көркемлик өзгешелигин, сюжет қурылысын, халықлығын изертлеуде бахалы пикирлер саналады. Дәстанның ең дәслепки изертлеушиси Н.Жапақов «Қырық қыз» дәстаныны туұралы атлы макаласы «Жеңис байрағы» газетасында 1946-жылы дәслепки рет басылып шықты. Соңынан автордың ««Қырық қыз» дәстанының тарийхый дереклери туұралы» макаласы жоқарыда аты аталған газетаның №2 санында 1947-жылы жарық көрди. 1957-жылы «Қырық қыз» киносценарийин жазған. И.Сагитовтың «Қырық қыз» дәстаны хакқында монографисы 1964-жылы «Совет Қарақалпақстаны» газетасының №16 санында оқыушылар нәзерине усынылды. Алым 1945-жылы ӨзССР Илимлер Академиясының Нөкисте болып өткен көшпели сессиясында жасаған докладында, «Қырық қыз» эпосын «матриархаттың ұзақтан еситилген жаңғырығы» деген еди [4:11].

«Қырық қыз» дәстанының тематикасы да, идеялық бағдары да тиккелей ел қорғау мәплерине тийкарланып, оның қахарманлары елин сыртқы душпанлардан қорғауды өз парызы деп билген қызлар топарынан ибарат.

Дәстан бойынша кең көлемли илимий жұмыс алып барған алым Қабыл Максетов ең дәслепки алымлар қатарында қарақалпақ ауызеки миллий дәрәтпелерин илимий жақтан хәр тәреплеме изертлеу менен бирге, «Қырық қыз» дәстанын 1964-жылы атақлы Қыяс жырау Қайратдиновтан жазып алыуға миясар болды. Алым 1962-жылы Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз» атамасында кандидатлық диссертациясын қорғады. Буннан басқа алымның дәстанның жыршылары, көркемлиги, басқа халықларға аудармаланыуы бойынша бир неше илимий мийнетлери басылып шықты. Алым ири көлемли халық дәрәтпелериниң илимий жақтан хәр тәреплеме изертлениуіне тийкар салыушы болып қоймастан, миллий дәрәтпелеримиздің қахарманларына берилетуғын халықлық сүўретлеу усыллары бойынша да бахалы ой-пикирлерин қалдырды.

«Қырық қыз» дәстанының кейинги дәуірде дүнья жүзине қайта танылыуында филология илимлериниң докторы, профессор С.Бахадырованың үлесі айырықша. Алымның басшылығында 1997-жылы 11-12-сентябрь күндери «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеу мәселелери» атамасында болып өткен халық аралық илимий конференцияның өткерилиуі, халық ушын үлкен әхмийетке ийе болды. Конференцияға Түркия, Әзербайжан, Кипр, Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстанның белгили алымларының келиуі хәм де БМШның Өзбекстандағы ўәкилиниң сол ўақыттағы баслығы Х.Маликтиң шығып сөйлеуі, бул дәстанның дүнья жүзи мәдениетинде орнының уллылығын және бир мәрте дәлилдеди. Келген алымлардың өз еллерине барып қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» бойынша мақалалар жазыуы, түрк алымы профессор Фикрет Түркменниң «Қырық қыз» дәстанын түрк тилинде басып шығарыуы хәм түрк халқына усыныуы болып өткен конференцияның үлкен, тарийхий әхмийетке ийе екенлигин көрсетеди. Илимий конференция нәтийжеси «Қырық қыз» дәстанының қарақалпақ халқының руўхый хәм мәдений байлығы екенлигин дүнья жүзине және бир мәрте мақуллаатты.

Дәстан жыраўлар репертуарынан сийрек ушырасатуғын дәстанлар қатарынан болып, тек Қурбанбай жыраў хәм Қыяс жыраў вариантлары ғана жазып алынған. Хәр еки жыраўдың атқарыуында өз шеберлиги, шешенлиги, инпровизаторлығы көзге тасланады. Қыяс жыраў варианты 1960-жылы Қ.Мақсетов тәрәпинен жазып алынып, ол 13 мың қосық қатарынан хәм айырым жерлерде жыраў баянланып атырған ўақыяны кейингиси менен байланыстырыуға еки-үш қатар (21-бетте 14 қатар) қара сөз бенен баянлағанының гүўасы боламыз. Бул баянлаўлар көпшилик жағдайда жыраў тәрәпинен «әлқысса» деп басланған хәм ўақыяны кейингиси менен байланыстырған. 1993-жылы Қыяс жыраўдың туўылғанына 90 жыл толыў мүнәсибети менен «Қарақалпақстан» баспасы оның «Қырық қыз» дәстанын өз алдына кітап етип шығарып, оқыўшылар нәзерине усынды. Жыраўлардың атқарыу өзгешеликтери соннан ибарат, Қыяс жыраў нұсқасында дәстанның басланыуы Буўрабайды байларға сай байлыққа тоймайтуғын, сықмар, адам сыпатында сүүретлеуден басланады. Оған берилген сыпатлама перзентсизлик мотиви менен уласып, ўақыяның раўажланыуына алып келеди. Қахраманларының атларында да бир қанша парық бар. Дәстанда Гүлайымның әкесиниң аты Буўрабай, Қырымдағы ноғайлардың батыры Қыран, шопанның аты Шалабай, Хорезм ханы Ыайсан хан, Қалмақлардың Саркопты шабатуғын ханы Елексан деп аталады. Аллалардың алты улы, Нәдиршаға қарсы урыс, Алтынайға байланыслы эпизодлар Қыяс жыраў вариантында сөз етилмеген. (Гүлайымға ашық Сайек-Есенбек) Қыяс жыраў нұсқасында қалмақ ханы Елексанға қарсы урыс жүдә кең хәр тәрәплеме сәўлеленген. Дәстанның тағы бир өзгешелиги қахраманлардың бир-бири менен сөйлесиў, пикир алысыў, бирин-бири түсиниў пайытлары, ишки күйиниши, сүйиниши мазмуны жағынан тәсирли,

көркемлиги жағынан жоқары дәрежедеги миллий шеберликлер менен берилген. Жыраў Гүлайымның келбетин тәрийплеуде қызлардың урыс ислерин үйрениўинде болып атырған урыс көринислерин сүүретлеуінде халықлық баянлаў усылларынан шебер пайдаланған халда оларға түр хәм мазмун береді.

Қыяс жыраўдың «Қырық қыз» дәстаны мазмун жағынан Қурбанбай жыраў нұсқасына ұқсас тәрәплери басым хәм олар тийкаргы ўақыялардың бирикпесин қурайды. Мәселен, Гүлайымның қызларын жыйнап қорған салдырыуы, қызларға әскерий ойындар үйретиуі, шопанның Гүлайымға ашық болыуы, Қалмақ ханының Саркопты шаўып кетиуі, Гүлайымның қырық қызы хәм Қыран менен бирге басқыншылардан өш алыуы сыяқлы баслы сюжетлердиң мазмуны дерлик бирдей. Жыраўдың айтыўынша бул дәстанды Әбдирасули (Кәл бала) жыраўдан үйренген. Буннан басқа Қыяс жыраў репертуарында 20 дан аслам дәстанлар, термелер, толғаўлар орын алған хәм алымлар тәрәпинен өз ўақытында жазып алынған.

Дәстанның Қурбанбай жыраў Тәжибаев жырлаған нұсқасы 1938-1944-жылларда Ш.Хожаниязов, С.Мәўленов хәм А.Бегимовлар тәрәпинен жазып алынып, биринши мәрте 1949-жылы өз алдына кітап болып шыққан. Қарақалпақ халқының еншисиндеги бул қахраманлық дәстан дүнья жүзи халықлары тәрәпинен жоқары баҳаланыуына Қурбанбай жыраўдың үлесі уллы деп айтсақ алжаспаймыз. Себеби, дәстан жазып алынғаннан соң бир неше мәрте рус, қазақ, өзбек, түркмен х.т.б. тиллерине аўдарылған. Дәстанның рус тилине аўдармаланыуы шет ел алымларының қызығушылығын оятқан. Светлана Сомова аўдармасы менен танысқан белгили француз жазыўшысы Луи Арагон «Қырық қыз» дәстанын жоқары баҳалап, оның қахраманларын французлардың «Роланд хаққында жыр» дәстанының қахраманлары менен салыстырған [5:13].

«Қырық қыз» дәстаны қарақалпақ халқын пайда еткен этник қатламлардан қалған руўхый мийрас болғанлықтан, оның сөзлик қурамында ески түрк хәм монгол тиллерине ортақ сөзлер көплегезлеседи. Эпос мотивинде Ә.Шамуратов, И.Юсуповлар тәрәпинен «Қырық қыз» драмасы, Фейгин тәрәпинен «Қырық қыз» балети жазылған. И.Қурбанбаев тәрәпинен киноповесть жазылған. К.Алламбергенов тәрәпинен «Қырық қыз» дәстанының либеротасы жазылып кейинги жылларда сахналарда бир неше мәрте тамашағөйлер нәзерине усынылды.

Қурбанбай жыраўдың атқарыу шеберлиги өз алдына болып, баянлаў усылы ўақыяның тыңлаўшы тәрәпинен жақсы қабыл етилиуине хәм ядта сақлаў мүмкиншилигиниң кеңейиуине жол ашып береді. Қурбанбай жыраўдың жыраўшылық өнерин үйрениуінде устазларының да жыраўшылық бойынша бай тәжирийбелери белгили дәрежеде орын ийлеген. Соның менен бирге, шәкирттиң жыраўшылыққа болған ықлас-тилеги де үлкен орын ийелейди. Жыраў дәслепп «Қырық қыз» дәстанын Халмурат жыраўдан үйренген. Қурбанбай жыраў жырлаған нұсқа Қыяс жыраў нұсқасынан көлеми жағынан хәм сюжетиниң байлығы менен ажыралып турады. Жыраўдың соңынан

Жийемурат жыраў, Нурабулла жыраўлардан сабақ алыўы оның жыраўшылық өнерин және де беккемлеўине жол ашқан. Қурбанбай жыраўдың батырлық жырларды жырлаўында қандай да бир өткерлик, қахарманларды сыпатлаўда өзине жараса көркемдилик, урыс көринислерин жырлағанда өзине тән шеберлик көзге тасланады. «Қырық қыз» дәстанында батырлардың урыс картиналары басқа эпослардағы урыс картиналарына қарағанда өзиниң реаллығы хәм тарийхыйлығы менен ажыралып, онда тийкарғы мазмун Гүлайым басқарған батыр қызлар халық пенен бирге елди душпаннан азат етиўге қаратылады. Қурбанбай жыраў нускасының көркем-лиги оның батырларды сүўретлегенинде халықлық сүўретлеў усылларынан шебер пайдаланыўында көринеди.

Буннан басқа Қурбанбай жыраў репертуарынан қахарманлық дәстанлар көбирек орын алған Мәселен, «Хажы-Гирей» қарақалпақ қахарманлық дәстаны,

«Қурбанбек», «Ер Қосай», «Ер Сайым», «Қаншайым», «Ер Зийўар», «Бозжигит», «Жаскелен» хәм илим-билим хаккында сөз етиўши «Жаханша» дәстанлары орын алған.

Жуўмақ. Солай етип, Қурбанбай жыраў хәм Қыяс жыраўлардың атқарыўындағы «Қырық қыз» дәстаны өзиниң сюжет қурамының көркемлиги, атқарыўшылардың өзлерине тән шеберлиги менен халықтың жүрегинен орын алған дәстан саналады. Ондағы ўақыялар ерте тарийхый дәўирлердеги ел басқарған аналар менен амазонкалардың ел қорғаўдай әдиўли ислерин даўамлаўшы болып қоймастан, қарақалпақ хаял-қызларының хәр бир дәўирде ели-халкына деген сүйиниши, басқыншыларға, әдалатсызлықларға болған жек көриўшилик сезимлери, батырлығы хаккында сөз ететуғын, тек қарақалпақ халқының ғана емес, ал дүнья жүзи халықларының ўатанға деген сүйиспеншилигин арттыратуғын қунлы дөретпе саналады.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери. // Халық аралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
2. Толстова Л.С. Историческое придание южного Приаралья. – Москва: «Наука», 1984.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962.